

Čaba MAĐAR

PRILOG ZA BIOGRAFIJU ADORJANA MAĐARA¹

Uvod

Adorjan Magyar (1887-1978) rođen je u Budimpešti. Njegov otac dr Antal Magyar 1895. godine iz zdravstvenih razloga stalno se nastanio sa porodicom u Boki Kotorskoj, u mjestu Zelenika, tada najjužnijoj pokrajini Austro-Ugarske monarhije. Dr Antal je u Zelenici 1899. godine izgradio i privatnu vilu. Prepoznavši prirodne i klimatske vrijednosti ovog kraja već 1902. godine dogradio je vilu i otvorio pansion, tada nazvan „Pansion na zelenoj plaži“. Ovim svojim poduhvatom dr Antal je u stvari započeo jednu novu djelatnost u tadašnjoj Dalmaciji, odnosno i na budućem Crnogorskom primorju – organizovani turizam.

Poslije očeve smrti 1909. godine, Adorjan je naslijedio pansion i dalje razvijao turističku djelatnost, tako da je u međuratnom periodu 1918-1941. godine, poslovanje hotela uspješno vodio pod novim imenom hotela „Plaza Zelenika“.

Prekid rada hotela nastao je izbijanjem Drugog svjetskog rata, odnosno napadom Njemačke i Italije na Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine. Nakon okupacije i prijedinja Boke Kotorske Kraljevini Italiji, Adorjan je prestao sa radom hotela ali je i odbijao svaku saradnju sa italijanskom vojskom i civilnim vlastima. Zbog nasilničkog ponašanja pukovnika Ulisse Rosatia, komandanta II artiljeriskog puka divizije „Taro“, koji je rekvirisao hotel za italijansku vojsku, Adorjan je imao hrabrosti da pukovnika izazove na dvoboj što je bio presedan hrabrosti prema okupacionoj vojsci. Posljedica ovog izazova je bilo hapšenje i internacija Adorjana u Italiju 1942. godine.

Povodom 70 godina od završetka Drugog svjetskog rata, prikazaću izvode iz Adorjanove autobiografije kao stradalnika italijanske okupacije.

Zelenika, maj 2015.

Čaba Mađar

¹ Izvor: Rukopisna autobiografija Adorjana Mađara.

Hotel "Plaža Zelenika", Zelenika 1939. godine

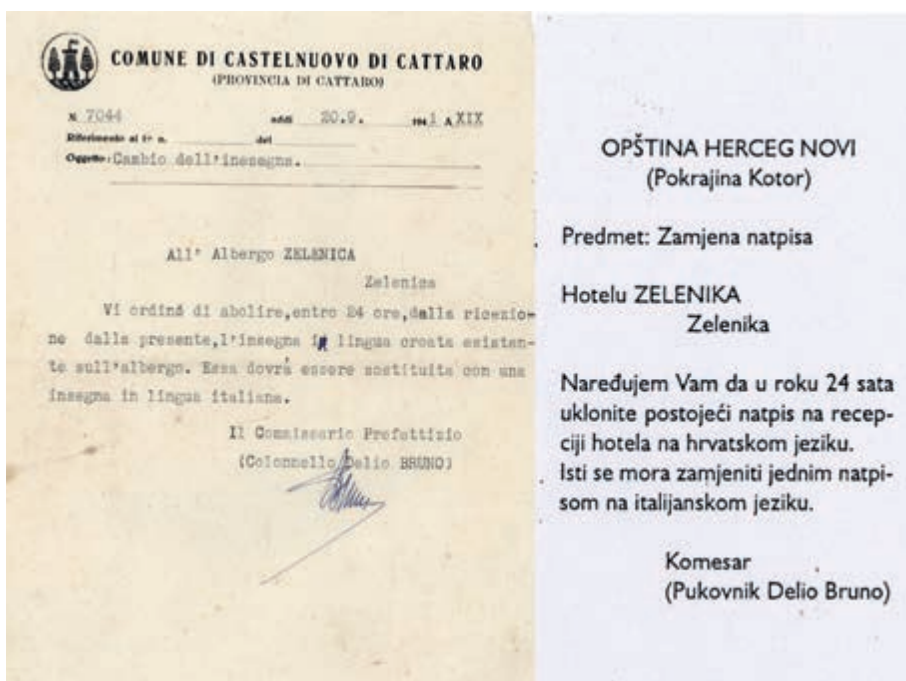
Nekoliko dana nakon kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije 14. aprila 1941. godine u Herceg Novi, odnosno i u Zeleniku, prispjeli su i prvi italijanski vojnici kao okupatori ovog kraja. Nakon konačnog prisajedinjenja dijela Dalmacije i Boke Kotorske Kraljevini Italije na osnovu Rimskog sporazuma između Italije i Njemačke 15. maja 1941. godine, uspostavljena je i italijanska civilna vlast. U Kotoru je osnovana Prefektura takozvane Kotorske provincije koja je administrativno pripadala vladi Dalmacije sa sjedištem u Zadru.

Odmah po dolasku Italijana Adorjan je upozorio članove naše porodice da se distanciramo od Italijana jer oni kao okupatori, nijesu dobrodošli kod ovdašnjih starosjedelaca. Adorjan je ovdje vidio i Austriju koja je morala da ode i da će i Italijani prije ili poslije morati otići a narod ostaje. Zato treba da se držimo ovdašnjeg naroda. Italijani su imali saznanje da je Adorjan Mađar, te su očekivali da će ga lako pridobiti za saradnju, posebno što je Adorjan bio školovan u Italiji (u Rimu) i odlično je govorio italijanski jezik. Nasuprot tome, Adorjan je učtivo, ali uporno odbijao svaku saradnju. To nije ostalo nezapaženo kod Italijana. Hotel je odmah bio pun italijanskih oficira koje je, nakon rekvizicije hotela, morao da primi na boravak.

Prvi ozbiljni nesporazum se dogodio poslije nepuna četiri mjeseca po dolasku Italijana, krajem mjeseca avgusta 1941. godine. Naime, na pročelju (na fasadi) hotela, iznad samog glavnog ulaza u hotel, velikim ćiriličnim slovima, uljanom bojom, bili je ispisano:

ХОТЕЛ „ПЛАЖА ЗЕЛЕНИКА“ ЗЕЛЕНИКА

Svi natpisi ustanova i firmi odmah, po dolasku Italijana, bili su poskidani, prebrisani i zamijenjeni italijanskim natpisima.² Jedini natpis na teritoriji Boke, na srpskom jeziku još, u avgustu mjesecu 1941. godine, bio je ovaj na hotelu u Zelenici. Kada su Italijani izgubili strpljenje da svaki dan gledaju ovaj natpis na objektu koji su takoreći pretvorili u kasarnu, komesar Opštine Herceg Novi, pukovnik Delio Bruno dao je pismeno naređenje Adorjanu, da u roku od 24 sata skine ovaj natpis na „hrvatskom“ (?) jeziku i zamjeni ga italijanskim natpisom. Da bi izbjegao odgovornost, Adorjan je samo prekrećio slova, rekavši: „Kreč ne opstoji trajno na podlozi od uljane boje. Taman kada Italijani pođu odavde, kreč će da otpadne...“.

Naređenje pukovnika Delia Bruna, mjesnog komesara

Natpis na italijanskom jeziku nikada nije postavio. Ćirilичni natpis se zaista pojavio poslije četiri godine po završetku rata.

Sljedeći događaj koji se takođe veoma loše odrazio na Adorjanov ugled kod Italijana, desio se u centru Zelenike, ispred bivše kafane „Boka“, tadašnje vlasništvo Blagoja Mićunovića.

² Neđeljko Zorić: *Roblje, ne hvala. Otpor fašističkom agresoru u Boki Kotorskoj 1941-1943.* Uvod, VI, Beograd 1996.

Kafanu su Italijani preuredili u radnički klub i sastajalište italijanskih civilnih službenika i njihovih simpatizera. Iznad ulaza u kafanu bila je postavljena tabla sa natpisom:

ORGANIZZAZIONE NAZIONALE DOPOLAVORO

Na tabli, između dva fašistička simbola – sjekire u snopu od pruća, bila je skraćena natpisa: O. N. D.

Nekoliko prisutnih Zeleničana, među kojima je bio i Adorjan, komentarisali su šta znači to: O. N. D. Adorjan je sa podsmjehom objasnio: „Ovdje nećemo dugo!“

Međutim, među ovom grupom mještana bio je i jedan policijski dostavljač koji je ovaj Adorjanov komentar dostavio italijanskoj policiji. Detalje ove dostave policiji, Adorjan je saznao mnogo kasnije.

Italijane je iznenadio ustanak 13. jula 1941. godine u Crnoj Gori. Ustanak se veoma brzo proširio i na Boku Kotorsku osnivanjem dobro poznatog Orjenskog partizanskog bataljona 8. novembra 1941. godine na Vrbanju u zaleđu Herceg Novog. Borbene aktivnosti Orjenskog bataljona ubrzo su Italijane prikovale uz samu morsk obalu, tako da su Herceg Novi, a pogotovu Zeleniku, koja je bila baza za snabdijevanje Italijana u Crnoj Gori, Italijani morali ograditi gustom bodljikavom žicom zaštićenom bunkerima.

Nakon III neprijateljske ofanzive protiv partizana, u proljeće 1942. godine, Italijani su bili prinuđeni da pojačaju svoje garnizone u Crnoj Gori. U tu svrhu sljedećih mjeseci iz Italije brodovima je pristigao veliki broj vojnika koji su se sa svojom ratnom opremom iskrcali na pristaništu u Zelenici. Među njima je bila i alpinistička divizija „Taro“. Zelenika je odjednom pretvorena u veliki vojni logor. Uslijed nedostatka kasarni za smještaj ovalikog ljudstva, vojnici su smješteni i u šatorima gdje god je bilo slobodnijeg prostora.

Dana 23. avgusta 1942. godine u hotelu se pojavio ađutant komandanta II artiljerijskog puka divizije „Taro“ poručnik Massimo Arlini i saopštio Adorjanu nalog da rekviriše cijeli hotel za komandu puka i zatražio da mu preda sve ključeve soba za smještaj oficira. Adorjan je zamolio poručnika da mu ostavi samo jedan hodnik i tri sobe gdje je stanovala njegova porodica, što mu je i obećano.

Sljedećeg dana 24. avgusta, pojavio se i komandant puka pukovnik Ulisse Rosati sa svojim oficirima i svoju komandnu kancelariju smjestio u verandu hotela. Adorjan mu je prišao i zamolio da mu preda pismeni nalog o rekviziciji da bi na osnovu toga bio oslobođen poreza. Međutim, umjesto toga pukovnik je od Adorjana zatražio da mu preda i hotelsku kuhinju kako bi uz pomoć nje osposobio i oficirsku menzu. Adorjan mu je na to odgovorio da kuhinju ne može predati jer mu ona služi za porodicu. Osim toga, da u susjednom hotelu Dunderovića koji je takođe već zauzet za vojsku, postoji oficirska menza koja može poslužiti i za njihovu komandu. Pukovnik, iznerviran ovim Adorjanim

odgovorom, zgrabio je sa stola svoj kratki oficirski bič i u prisustvu ostalih oficira, zamahnuo da udari Adorjana, ali u zadnji čas se ipak predomislio i zamahnutim bičem ošinuo samo po svojoj čizmi. Ovoj nemiloj sceni bio sam slučajno i ja prisutan, tada još kao 11-godišnji dječak.

Na ovaj pukovnikov gest, Adorjan se bez riječi okrenuo, potražio pukovnikovog ađutanta Arlinija i saopštio mu da je on sin mađarsog husarskog oficira i da prijetnja bičem predstavlja tešku uvredu i da Arlini saopšti pukovniku da ga zbog uvrede izaziva na dvoboj. Pošto je Adorjan civil i nema oružje, neka pukovnik pošalje pištolj i svoje sekundante, zakaže mjesto i vrijeme dvoboja.³

*Italijanski oficiri ispred rekvirisanog hotela "Plaža Zelenika" 1942. godine
(drugi sa lijeve strane, pukovnik Franco Scassellati)*

³ Dr Svetislav Marinović: Dvoboj kroz vjekove, str. 140 Stepenovanje uvrede. Tč. 2: Najteži su napadi koji se vrše udarcima gdje se ljudi namjerno ponižavaju da bi se lišili dobrog glasa. Ova kategorija lica se lišava moralnog života pa se oružana satisfakcija podrazumjeva i to pod nepovoljnim uslovima za izazivača. Ukoliko neko digne ruku da bi udario ali udarac ne uslijedi ili ga protivnik otkloni, smatra se da je kriv onaj ko je udarac htio da zada.

Italijanski oficiri na ručku u trpezariji hotela "Plaža Zelenika" (1942. godina)

Nakon što je poručnik Arlini saopštio Adorjanov izazov, pukovnik je izgleda shvatio da je preneglio i Arlinija poslao kod Adorjanove žene sa izvinjenjem za svoj postupak. Saznavši za pukovnikov odgovor, Adorjan se ponovo obratio Arlinu, rekavši da u Mađarskoj muškarci svoje međusobne nesporazume ne rješavaju posredstvom žena i ponovio poruku izazova na dvoboj. Istovremeno je saopštio svojoj ženi da je ovim izazovom raskrstio sa životom, jer, ili će poginuti u dvoboju jer pukovnik kao oficir sigurno bolje vlada pištoljem, ili, ako kojim slučajem preživi, biće streljan jer je ubio italijanskog oficira!

Do dvoboja ipak nije došlo. Međutim, među oficirima komandnog sastava komentarisano je ovaj slučaj, te je pukovnik Rosati uskoro smijenjen i prekomandovan u diviziju „Torino“. Sa ovom divizijom Rosati je poslat na Istočni front – u Rusiju. Adorjan je uslijed otvorenog suprotavljanja italijanskoj vojsci, 4. oktobra 1942. godine uhapšen i sproveden u zatvor koji se nalazio u prizemlju suda u Herceg Novom.

Hercegnovski zatvor je u stvari tada bio tranzitni zatvor, gdje su zatvorenici samo kratko i privremeno boravili dok se nije odlučilo gdje će biti dalje sprovedeni. Međutim, Adorjan je u ovom zatvoru ostao čitavih šest

mjeseci, do 22. marta 1943. godine, kada je interniran u Italiju. Za vrijeme ovog dugog boravka u zatvoru sa njim su bili i mnogi mještani opštine: Veselin Mračević, Tomo Vlahović i Petar Derić iz Sutorine, Miroslav Voučko, učitelj iz Igala, Nenad Šašić, student sa Poda, Blagoje Mićunović, u gostitelj iz Zelenike, zatim Miho Katić i Marko Rilović iz Konavala i mnogi drugi. Većinu ovih zatvorenika Adorjan je, kao umjetnik po obrazovanju, portretisao, a slike su zatvorenici slali porodicama možda kao i zadnju uspomenu.

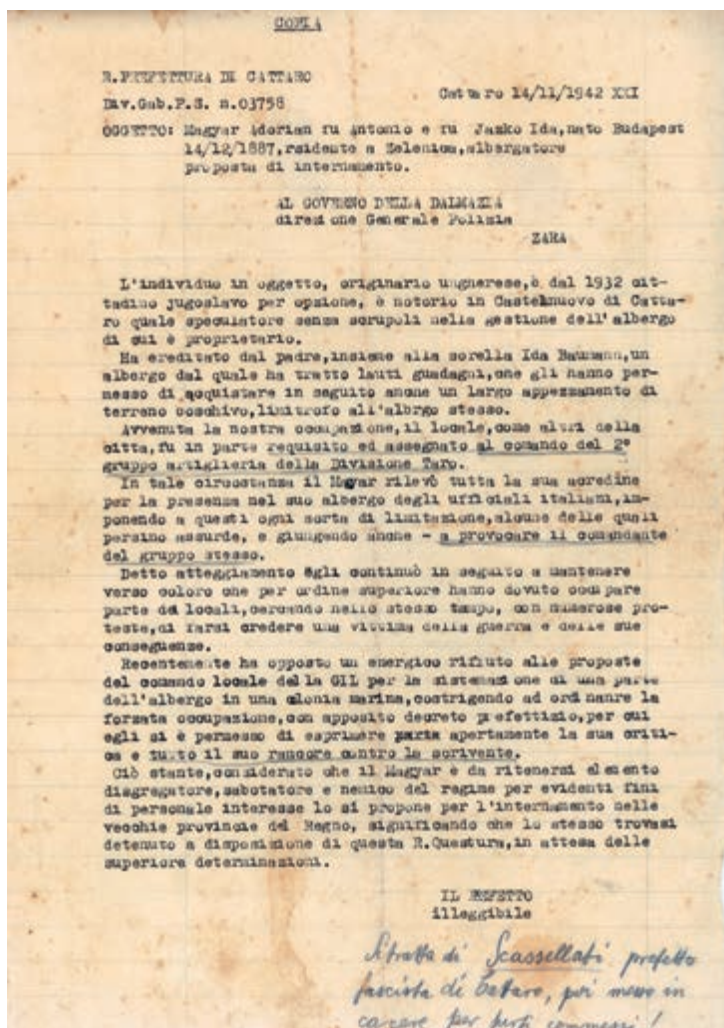

*Portret Blagoja Mićunovića, ugostitelja iz Zelenike, u hercegrovskom zatvoru 1942. godine
(u pozadini se vidi zatvorski prozor sa rešetkama)*

Adorjan je 22. marta 1943. godine, poslije šest mjeseci provedenih u zatvoru, interniran u Italiju u pokrajinu Abruzzi u malo mjesto Rocca di Mezzo koje se nalazi u blizini planine Gran Sasso, na nadmorskoj visini 1326 m, gdje praktično samo tri ljetna mjeseca nema snijega, a temperatura zimi pada i ispod 20°. Ipak, donekle je imao sreću da je proljeće bilo blizu, a i Italija je kapitulirala već 10. septembra.

Poslije kapitulacije Italije, oslobodivši se policijskog nadzora, sišao je u Aquilu (glavni grad pokrajine Abruzzo) i pošao na Policiju da zatraži podatke zašto je bio zatvoren i interniran. U to vrijeme, neposredno poslije kapitulacije, policajci su bili prilično prestrašeni za svoju sudbinu i stavili su mu na uvid cijeli njegov dosije. U predmetu se nalazio i prijedlog Prefektуре Kotor upućen

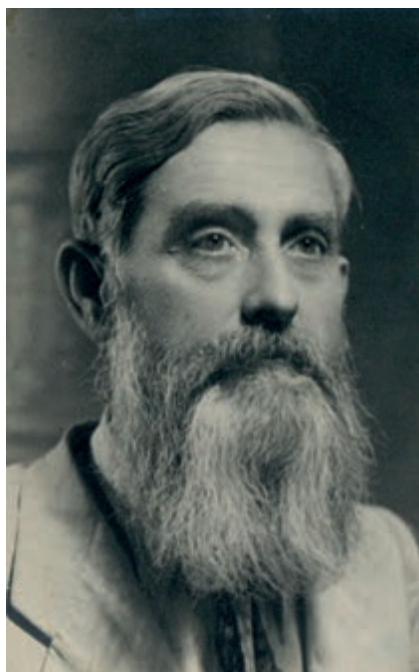
Generalnoj direkciji policije Vlade Dalmacije u Zadru za njegovo hapšenje i internaciju od 14. novembra 1942/XXI. godine, pod br. Div. gab. P. S. n.03758, potpisanog od prefekta Franca Scassellati, gdje pored ostalog stoji:
 „...da je Magyar provocirao komandanta II artiljerskog puka divizije „Taro“... da je Magyar destruktivan element, saboter i neprijatelj režima (elemento disgregetore, sabotatore e nemico dell regime)... da je otvoreno izrazio svu svoju mržnju prema potpisniku (Scassellatiu)... pa na osnovu toga predlaže interniranje Magyara u stare pokrajine Italije, a do internacije da se zadrži u zatvoru na raspolaganju ove Prefekture...“

Predlog Prefekture Kotor Generalnoj direkciji policije Vlade Dalmacije u Zadru za hapšenje i internaciju Adorjana Magyara

Adorjan je zatražio prepis ovog dokumenta, što su mu bez ikakvog ustručavanja i dali. U međuvremenu, prelistao je i ostale spise dosijea gdje su bila priložena i razna druga optužujuća dokumenta o njegovom neprijateljskom ponašanju. Pored ostalog i dostava tumačenja skraćenice O. N. D. u Zelenici. Zatim su slijedila i imena dostavljača, ali je Adorjan brzo preklopio listove i nije htio da pročita njihova imena, da ne bi došao u iskušenje da im se osveti!

Uskoro poslije kapitulacije Italije u Abruzzo je pristigla njemačka okupaciona vojska i zaposjela borbene položaje protiv nastupajućih savezničkih snaga. Adorjan je doznao da Njemci prikupljaju odbjegle internirce i sprovode ih u Njemačku u logore, na prisilni rad. Da bi izbjegao ponovno hapšenje, prikrio se u pećini planine Gran Sasso i tek povremeno silazio u sela da traži pomoć u hrani da bi preživio dok Njemci ne odu. Pošto je govorio italijanski, seljacima se predstavljao kao izbjeglica bombardovanja Rima, što su seljaci bez sumnje vjerovali i bili mu od pomoći.

Adorjan Magyar se poslije hapšenja zarekao da se neće brijati do propasti fašističke vlasti u Italiji. Bradu je obrijao nakon kapitulacije Italije 10. septembra 1943. godine

Nakon povlačenja Njemaca iz Abruzzo, da bi preživio do kraja rata i vratio se u Jugoslaviju koja je još bila pod okupacijom, prihvatio se restauracija seoskih crkava uz naknadu samo za hranu i smještaj, što su mu seoski župnici rado pružali.

*Zidna slika u župnoj crkvi Madonna del' Rosario u selu Terranera
(rad Adorjana Magyara 1944. godine)*

U slobodno vrijeme prelistavao je stare časopise u župskim prostorijama i na svoje veliko iznenađenje u časopisu “Il Messaggero” od 19.05.1943. godine, naišao je na članak o junačkoj pogibiji pukovnika Rosatia od granate “Kačuše” na istočnom frontu! Članak je izrezao iz časopisa i sačuvaio.

IL MESSAGGERO 19.05.1943 XXI.

SOLDATI ROMANI IN RUSSIA

Il colonnello Rosati e gli artiglieri del 52°

Colpito insieme agli altri due colonnelli della "Torino", ha la gamba amputata con mezzi di fortuna - Rimasto ugualmente fra i soldati un colpo di "katiuscia", incendia la sua autovettura - Ricoverato su un autocarro è ferito mortalmente

Era venuto in Russia alla Divisione «Torino» sulla fine della primavera del 1942. Elogiatissimo anche quando restava la sbaglia distesa di combattimento, dalla operaia faceva onoraria e quasi sempre attempato di una terribile meditazione ispirava forza e gentilezza ad un tempo. Sempre con un leggero scudicchio in mano e la bastina un poco sulla mentire parlava con voce calma e suadente.

Tutto ancora abbronzato dal caldo sole ellenico, guardava con un certo stupore, nei primi giorni, le infelici architetture delle case operaie sovietiche e le enormi piramidi di detriti all'ingresso delle miniere di carbon fossile. Rapidamente però aveva preso dimetichezza con le collinette rosolate e le piccole libe e dall'alto del suo cameramento di Jumi-Kouuner, posto alla vetta di un'altissima piramide, aveva finito per dimenticare l'Eretrco o il Partonone e trovare belli ed affascinanti anche gli immensi, selaggi pesosomi del bosco del Donce.

«Stipatico questo nuovo comandante del 52. Artiglieria» dicevano tutti.

La prima azione

L'azione offensiva del 22 luglio 1942 fu il culmine della sua popolarità. Quando l'11. e l'12. fanteria, dopo essere stati quasi un'ora in appoggio sotto gli archi fucilanti dei protettori sparati dai bravi artiglieri del colonnello Rosati, passarono all'attacco delle posizioni avversarie, trovarono che i russi, presi sotto il fuoco preciso delle batterie del 52., avevano già abbandonato in massa le proprie trincee e, salso

riarsi. Lo aiutano. Si rialza. Il colpo gli ha quasi amputata una gamba. Bisogna a tutti i costi staccare il tronco mozo. Non bastano ferri chirurgici e l'attesa l'aria gli viene tagliata con mezzi di fortuna senza che il ferito mandi un lamento.

Per poter seguire a stare fra i suoi artiglieri egli, dopo che il moncone della gamba è stato fasciato alla meglio, si fa mettere dentro una autovetture, una delle pochissime superstiti. Giocché ormai quasi tutti i pezzi del suo bel reggimento sono spariti nella mischia che infuria da parecchi giorni, egli ordina che i superstiti delle diverse batterie si organizzino come fanti e con i feriti combattano.

Così, fra un maggiore continuo di assalti e contrassalti, passò il resto del 22 dicembre e tutta la notte. Alla mattinata del 23 il bombardamento delle artiglierie russe diventò più furioso. Cominciarono a piovere anche granate di grosso calibro e ad insperanzare rabbiosa raffiche di «katiuscia». Appunto un colpo di katiuscia incendiaria prese in pieno l'autovettura in cui il colonnello Rosati si trovava.

Soldati italiani e tedeschi accorsero intorno alla macchina che prendeva fuoco. Il Colonnello fu tratto fuori e, in un primo tempo, salvato, raso d'altro sangue, sulla neve marcia. Mentre alcuni tedeschi, domati l'incendio, trascinavano l'autovettura per cercare di ripararla un secondo colpo di katiuscia la prese nuovamente in pieno sfondandola da parte a parte e incendiandola irrimediabilmente.

Il Colonnello Rosati fu allora deposto nell'interno di uno dei pochissimi autocarri che ancora

«Mi feci amputare sul posto». Tale spirito e tale fermezza aveva il colonnello Rosati saputo infondere a tutti i suoi dipendenti: tale forza di abnegazione, tale incondizionato amor di Patria. Del resto egli stesso, quando, nella fatale notte di Arbusso, il 22 dicembre, venne la prova suprema, seppe essere ai vertici del più stoico eroismo.

Erano le tre del pomeriggio. Nell'immensa distesa di neve una tenue nebbia rendeva opaca la visibilità. La divisione «Torino», con elementi delle divisioni «Pavullo» e «Celere», reparti del XXXV corpo d'armata e truppe d'armata, nonché un'altissima

“IL MESSAGGERO” 19.maj 1943.XXI.

Rimski vojnici u Rusiji

Pukovnik Rosati I artiljercji 52°

Ranjen je sa još dva pukovnika divizije “Torino”. I pored toga što su mu amputirali nogu ostao je sa svojim vojniciima, kada je jedna granata “kačuše” pogodila njegov auto.

Preneli su ga u drugi kamion gdje je smrtno ranjen.

Poslije izvjesnog vremena doznao je da je u Rimu uspostavljena Jugoslovenska vojna misija koja je, pored ostalog, imala i zadatak prikupljanje i repatriaciju ratnih zarobljenika i interniraca za Jugoslaviju. Iskoristio je priliku i sa jednim američkim vojnim kamionom otišao u Rim i prijavio se za povratak. Vojna misija ga je zatim uputila u Bari gdje je bio sabirni centar za prikupljanje povratnika i gdje se čekalo na mogućnost prelaska brodovima koji su prevozili UNRRA pomoć za ratom stradale krajeve u Jugoslaviji.

Krajem decembra 1945. godine ukazala se prilika da se preveze preko Jadranskog mora sa jednim brodom u Trogir (kod Splita). U Trogiru je obavio formalnosti povratka iz internacije, a zatim je lokalnim brodom doputovao do Dubrovnika i željeznicom do Herceg Novog. U Herceg Novom ga je primio Milan Čerović, tada povjerenik Opštine za unutrašnje poslove koji je odmah obavijestio mjesni odbor Zelenike. Adorjan je stigao kući poslije dvije i po godine provedenih u Internaciji, tačno na Badnje večer 24. decembra 1945. godine. Sa sobom je doneo članak o pogibiji pukovnika Rosatia, rekavši:

„Ja imam zadovoljenje za uvredu. Pukovnik Rosati je ostavio kosti u Rusiji a ja sam se živ vratio iz Italije...“.